शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

विश्वनाथोक्तं काव्यलक्षणं सोदाहरणं प्रतिपादनम्।

ननु सर्वेषां काव्य लक्षणानाम् अव्याप्ति आदि दोष ग्रस्तानाम् न काव्यलक्षणत्वं सम्भवति। अतः काव्य लक्षणं किम् इति जिज्ञासायां साहित्य दर्पणकारः श्री विश्वनाथ आह —
'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति। रस एवात्मा साररूप तथा जीवनाधायको यस्य तत् वाक्यं काव्यम् इत्यर्थः। रस पदेन अत्र 'रस्यते = आस्वाद्यते यः स रसः' इति व्युत्पत्तियोगात् भाव रसाभास भावाभासादयोऽपि गृह्यन्ते। यत्र च वाक्ये न रसः तादृशो काव्यत्वमिति। अन्यथा 'देवदत्तो ग्रामं याति' इत्यत्र तद्गत्यस्य तत् अनुसरण रूप व्यङ्ग्यः अवगते सति काव्यत्वं स्यात्। न च तथा रसवत एव काव्यत्व अङ्गीकारात् इति। तत्र रसो यथा—

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिद्नैः-
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं,
लज्जानम्र मुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता॥

अत्र उक्तरूपः पतिः उक्तरूपा च पत्नी आलम्बन विभावौ, शून्यं वासगृहम् इति उद्दीपन विभावः, चुम्बनं अनुभावः, लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ, एतैरभिव्यक्तः सहृदयरति भावः शृङ्गारो रसः। एवम् भावादीनामपि उदाहरणानि ज्ञेयानि

इति दिक्।

उपेन्द्र झा
10/ जून
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
कुरसेला, पूर्णिया

Jun 10,

शास्त्री तृतीयं खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

नियमपरिवृत्ति-वाच्यानभिधानयोः को भेद इति विवेचनम्।

नियमः = निश्चयः, तेन वक्तव्ये अनियमेनाभिधानं नियमे अनियमः, नियम परिवृत्तिर्दोषं इत्यर्थः यथा –

'आपात सुरसे भोगे निमग्नाः किन्न कुर्वते।'

अत्र 'आपाते एव सुरसे' इति नियमो वाच्यः। ननु वाच्यस्यानभिधान व्यतिक्रमत्वं कं मे वीक्ष्यं वामाक्षि कुप्यसि? इत्यत्र व्यतिक्रमत्वमपि इत्यत्र भाव 'आपात सुरसे भोगे निमग्नाः किन्न कुर्वते' इत्यत्र चैवकारस्येति कोऽनयोर्भेदः!

अत्राह नियमस्य कथनेनैव पृथग्भूत-नियम परिवृत्तेर्विषयः इति। तन्न। तथा सत्यपि द्वयोः शब्दार्थ दोषत्वयोः नियामकाभावात्। एवं वाच्यानम् अभिधानस्य शब्ददोषत्वे नियमानियम दोषस्य चार्थ दोषत्वे नियामको न भविष्यति, तत का गतिरिति चेत्? शृणु - 'व्यतिक्रमत्वं कं मे वीक्ष्य' इत्यादौ शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोष प्रतिभासः, इह तु अर्थ प्रत्यय अनन्तरम् इति भेदः।

एवंच शब्द परिवृत्ति सहत्वे असहत्वाभ्यां पूर्वापूर्वोऽपि शब्दार्थ दोष विभाग एवं पर्यवस्यति- यो दोषः शब्द परिवृत्त्यसहः स शब्द दोष एव यस्य पदार्थान्वय प्रतीति पूर्वं बोध्यं सोऽपि शब्द दोषः किन्तु योऽर्थ प्रतीति अनन्तरम् बोध्यः सोऽर्थ दोषः। एवं च अभिधेय पदत्वस्य शब्ददोषत्वम्, अनियमे नियमरूपाया नियम परिवृत्तेस्तु अर्थदोषत्वमिति।

अलमति पल्लवेन

उपेन्द्र दत्त
10/6/20
एसो० प्रो० साहित्य
सं० उ० सं० महाविद्यालय
[illegible], [illegible]

[illegible] (अतिशयोक्ति)

'दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ।
ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः ॥'
[illegible] ।

'दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ।
ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः ॥
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥'

अत्र श्रीकृष्णस्य [illegible] [illegible] ।

[illegible] अतिशयोक्ति [illegible] ।

अत्र [illegible] श्रीकृष्ण [illegible] अतिशयोक्ति [illegible] ।

उपेन्द्र झा
10/05/[illegible]
[illegible]